

Oude kleipijpjes en ... geologie

J. A. Banning

Op het eerste gezicht heeft dit niets met elkaar te maken. Toch is er een verwantschap en wel direct en indirect. Direct door het materiaal dat gebruikt werd voor de vervaardiging van de rookpijpjes.

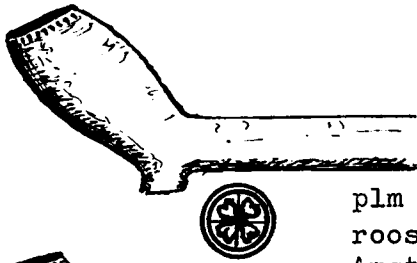
De geologen - en ik bedoel hier in het bijzonder de in ons land naar stenen en fossielen zoekende verzamelaars - vinden nog wel eens restanten, van wat eens rookpijpjes waren. Dat zal meestal de ketel (= kop) al of niet met fragment-steel zijn. Dit bedoelde ik dus met de indirecte verwantschap met de geologie. Ver gezocht? Wel nee! Geologie, biologie, mineralogie, geografie, archeologie, enz., zijn toch allemaal sterk verwant met elkaar. De ene wetenschap heeft de andere in de praktijk nodig, zeker als het over dateren van een voorwerp gaat. De studie van de oude pijpen valt onder de archeologie ¹⁾, dus indirect ook onder de geologie.

Nu eerst iets over het materiaal waarvan die pijpjes werden gemaakt (directe verwantschap met de geologie).

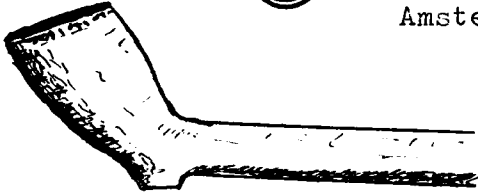
Uit een notariële akte van een Amsterdamse notaris in 1644 (not. Jan Verheij, Gem. Arch. A'dam, 2 juni 1644) blijkt dat 'tot het maecken van toebackpijpen onderscheidenlijke gebruyckt werden Syberchsche en Frettsensche ende Suitberchsche aerde, alle van Ceulen comende (de overslag-haven), item Luycksche ende Namensche aerde, gelyck mede Fransche aert, Engelsche poelsaert, ende Engelsche Eylewitts aert, mitsgaders Frederichsche aerde, comende van Munster ende ten laetsten noch aerde, comende uyt 't lant van Hesschen', enz.

Ruim hondert jaren later (1770) treffen we nog een materiaal-beschrijving aan ²⁾, die we hier voor een gedeelte laten volgen:

'De Pyp-Aarde, die van Wallerius als eene zachte en bewerkbaare Mergel beschreeven is, word in Holland, zoo ver my bekend is, in geenen deele gevonden, evenwel is er geen Gewest, daar die Aarde meer bearbeid word dan hier te Lande. Zelfs is haare nuttigheid, tot het *maaken van Tabakspijpen*, door Hollanders, en wel byzonder door die van Gouda, uitgevonden; waarom deeze soort hier te meer een klein plaatsje vereischt. Het is een witte fyne Aarde die zig met water laat kneeden, en tot allerynst werk vormen; waar toe zy egter met eene vetter aardstoffs vermengd word. De plaats daar deeze Aarde gevonden word, was oudtijds, en is nog gedeeltelyk in Vrankryk omstreeks Rouaan; daar ze de Hollanders voorheen goedkooper als ballast wegvoerden, zonder de inwoonders zelven het gebruik kenden; waardoor zy langen tyd Meesters van het geheim bleeven: naderhand moeten die van Rouaan het gebruik deezer Aarde ontdekt hebben; vermits er in die streek, na dien tyd, eene zekere soort van Porcelein gemaakt is geworden, bekend onder de benaaming van Rouaansch Porcelein of Aardewerk, dat gantsch niet van het geringste der Fransche Porceleinen is. Het schijnt dat de ontdekking van het nut deezer Aarde, vervolgens, derzelve duurte veroorzaakt heeft: en dat men hierom ook in andere Landen, die zelfde soort van Aarde heeft opgespoord. Hoe het zy, dit is zeker, dat zy thans niet alleen uit Rouaan naar de Hollandsche Pypemaakeryen gevoerd word; er komt daar

plm 1598. Hielm. Tudor-
roos. Eng. pijp. vindpl.
Amsterdam

plm 1600. Zonder hielmerk
Eng. Pijp. vindpl. A'dam

benevens goede witte Pyp-Aarde van Keulen, uit Luikerland en Braband; ook voert men van omstreeks Hoei, eene soort van vetter, mitsgaders witte Pyp-Aarde herwaards, die de Pypemaakers onder een kneeden'. (Zie verder ter plaatse).

Dat er ook wel eens iets aan de leverantie van de klei mankeerde, leert ons een notariële akte van 13 januari 1626 (not. Willem Cluyt, Gem. Arch. Dienst Amsterdam, nr NAA 352/10). Hierin vinden wij een Insinuatie namens Jan Bonam, tabakspijpenmaker ter logemente van Jan Muller.

Bonam heeft 3 weken geleden van Muller gekocht en ontvangen 18 tonnen klei volgens Muller, Hessens klei, tegen 4 gulden per ton. Toen Bonam een proef nam, bleek het geen Hessens klei maar Brunswijcker- of Bremer klei te zijn, niet dienstig om tabakspijpen te maken.'

En in bovenstaande bron (NAA 352/10 vo, 13 januari 1626) verklaart Thomas Fuller 33 jaar, tabakspijpenmaker alhier, ten verzoeken van Jan Bonam hetzelfde over die klei die Muller geleverd heeft.

Nu iets over de geschiedenis van die kleine kleipijpjes, die bekend staan onder de namen 'Geuzenpijpjes'; 'Spaanse pijpjes'; 'Aardmanpijpjes', enz.

Engeland ging ons aan het einde van de 16e eeuw voor in het pijproken en het pijpenmaken. De alleroudste exemplaren die wij in Nederland vinden komen dan ook uit Engeland. De fabricatie gaat daar terug tot omstreeks 1590. ³⁾

De 80-jarige oorlog was hier in volle gang en in Engeland leed men onder de gevolgen van de twisten tussen de Tudor's en Stuart's. Om 'geloofswille' vluchtten verscheidene engelse en schotse burgers o.a. naar de noordelijke Nederlanden. Velen van deze mannen namen onder prins Maurits dienst in het Staatse leger. Door verordeningen tegen het pijproken, weten wij dat roken een ondeugd was, welk in dit leger niet geduld werd. Maar uiteindelijk was het toch niet tegen te houden en ook de Nederlanders bezondigden zich aan dit kwaad. Het is niet onmogelijk dat wij bij onze bodemvondsten die oude engelse pijpjes tegenkomen.

1609 bracht het 12-jarig bestand en... werkloosheid onder de soldaten. De Engelsen konden niet terug naar hun land en vatte in het nieuwe vaderland het oude beroep weer op. Zo ook de pijpenmakers en -branders. Zij vestigden zich hier voor goed

William's
messe.

Comparyng dat de wylliam messen sijn vonden tabakspijpmakeren
18 jaren vanden ende van 1609, sijn vonden 4 ans Ende Grietjen kelen van
Londen, geen ouders hebbende ter eenre Ende Grietjen kelen van
Londen oud 24 jaeren wonende 2 ans Inde koningsstraet, haer op-
leggende geboden tot middelborgh mede te laten gaen ende daervan
betroogh in te brengen, ter andere zijde.
Will(iam) meyse'

Comparyng dat de wylliam messen sijn vonden tabakspijpmakeren
18 jaren vanden ende van 1609, sijn vonden 4 ans Ende Grietjen kelen van
Londen, geen ouders hebbende ter eenre Ende Grietjen kelen van
Londen oud 24 jaeren wonende 2 ans Inde koningsstraet, haer op-
leggende geboden tot middelborgh mede te laten gaen ende daervan
betroogh in te brengen, ter andere zijde.
Will(iam) meyse'

+

William's messe

Huwelijksinakenakte van William Messe (Meysse) uit Londen met Grietje Kelen uit dezelfde stad. Gem. Arch. Amsterdam D.I. & B. 414/141,5 sept. 1609. De eerste akte was van 22 mei 1609 en was van de engelse pijpmaker Thomas Laurensz van Belfortshire met Mercy Voller (of Fuller) van Kent. Daarna volgen ze van 1610 en 1611, enz. Het Twaalfjarig bestand is op 9 april 1609 gesloten! Bijgaande foto van de eerst genoemde huwelijksakte is een goed voorbeeld van de dikwijls moeilijk leesbare 17e eeuwse teksten. Het woord 'Compareerden' (= voor de commissarissen van huwel. zaken van Amsterdam), en de slot-tekst: 'Ende ghaven aen datse aen malcanderen'..... enz. is gedrukt en staat in iedere huwel. akte. De geschreven tekst moet men als volgt lezen: 'William messe (Compareerden) als voren William messe van Londen tabakspijpmaker oud 26 jaren, wonende 4 ans (jaar) Inde kyserstraet, geen ouders hebbende ter eenre Ende Grietjen kelen van Londen oud 24 jaeren wonende 2 ans Inde koningsstraet, haer opleggende geboden tot middelborgh mede te laten gaen ende daervan betroogh in te brengen, ter andere zijde. Will(iam) meyse'

en trouwden heel veel met engelse meisjes. Ze beschikten niet direct over een eigen oven en gingen zich daarom associëren met pottenbakkers of plateelbakkers. Dat pijpen in potten- of plateelbakkers-ovens werden meegebakken kan men wel vermoeden uit de talrijke exemplaren die met loodglazuur bedekt zijn. Dit produkt werd n.l. niet in de pijpenindustrie verwerkt. Later werd dat blijkbaar anders, want in de 17e eeuw zijn er b.v. in de Amsterdamse Jordaan twaalf 'Pijpenbrandersgangen'.⁴⁾

In verschillende nederlandse bronnen is de oudste vermelding van pijpenmakers in ons land het jaar 1611.⁵⁾ De eerste Goudse pijpenmaker stamt uit het jaar 1617.⁶⁾ Bij een nauwkeurig onderzoek in de gemeentelijke archieven van Amsterdam is het mij in maart 1971 gelukt nog verder in de geschiedenis van de nederlandse pijpenindustrie terug te gaan. In akten van 1609 vond ik twee pijpenmakers en in 1610 één; uitteraard engelsen. De volgende jaren brachten naast de engelsen ook meerdere Duitsers. Pas in 1620 contracteert een engelsman met een nederlandse dat hij hem in drie jaren zal leren: 'de Wetenschap van tabakpypmaken'.⁷⁾

Tot omstreeks 1630 gaat de vermelding in de Amsterdamse registers in stijgende lijn, daarna komt langzaam de teruggang en neemt de handel van elders (o.a. Gouda), steeds toe. In het begin van de 18e eeuw is er zelfs een officiële 'Pijpenmarkt' (nu N.Z. Voorburgwal bij het gebouw van 'de Telegraaf') en dan is het met de pijpenfabricatie in Amsterdam snel gedaan.

De ketels(kopjes) van de eerste pijpjes, dus einde 16e en eerste helft 17e eeuw, waren klein. De allereerste pijpjes hebben een inhoud van plm. 1 cm³. De tabak was zeer duur en buitengewoon zwaar. De stelen waren in het begin vrij dun; pas later met het groter worden van de ketel worden ze steeds dikker om in de 19e eeuw over te gaan in de zo bekende grote 'Gouwenars' met lange dunne stelen. In Gouda kwam de pijpenindustrie al spoedig tot grote bloei en werden de vakmensen in een eigen gilde ondergebracht. In Amsterdam is men nimmer tot een Pottenbakkers- of Pijpenmakersgilde gekomen.

Aan de onderzijde van de ketel bevindt zich een uitsteeksel het z.g. 'hieltje'. Tegen de onderkant van dit hieltje ziet men meestal een merkje in de vorm van letters, cijfers of figuurtjes. Het is het merkteken van de fabrikant, waarover in Nederland (uitgezonderd Gouda) nog weinig bekend is. In Engeland is men op dit gebied veel verder. Men heeft in nederlandse tijdschriften wel getracht, met meer of minder succes, deze tekens af te beelden; men heeft zelfs gepoogd hier een systeem in te brengen volgens een 'Decimal classification of clay tobacco pipes' (fotokopie, F. H. W. Friederich, zie 'Westerheem' XXI, 2, 1972). Maar hoe goed bedoeld ook, zal dit systeem voor de meeste verzamelaars tē ingewikkeld, en daarom moeilijk bruikbaar zijn. Over de fabrikanten wordt gezweven, terwijl dit voor de datering van het grootste belang is. Dezelfde auteur heeft het vermoeden uitgesproken dat in Haarlem wel eens de allereerste pijpjes geheel volgens Engels model kunnen zijn vervaardigd. Het blijft blijkbaar tot een vermoeden, want nergens komt schrijver met enig bewijs. Wèl vraagt hij: 'Wanneer nu Haarlems jeugdige lezers van dit blad,⁸⁾ eens behulpzaam zouden kunnen zijn bij het nasnuffelen van notariële akten en andere oude officiële stukken? Om te kijken of er in Haarlem van omstreeks 1600 af Engelse namen of verbasterde, in akten of registers te vinden zijn, eventueel met beroepsaanduiding. Dan zou wellicht meer dan één stuk pijpelogie kunnen worden opgehelderd'. De heer Friederich heeft zelf nog nimmer een archief-onderzoek gedaan. Dit blijkt uit zijn verzoek aan de jeugd. Waar moet men zoeken? Er is geen enkel aanknopingspunt en bovendien vereist het lezen van 't 16e- en 17e eeuwse schrift een

langdurige studie en een grote routine. Geregelde archiefbezoekers zullen dit bevestigen.

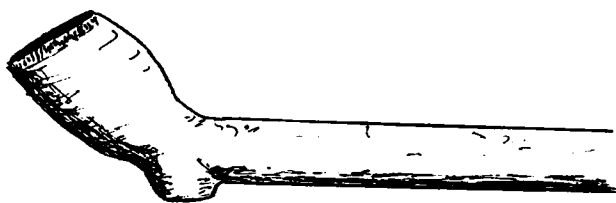
Over de latere pijpen is meer bekend, speciaal wat Gouda betreft. 9).

In het gemeente-archief te Amsterdam (dat ik sinds maart 1971 ongeveer zestig maal bezocht = ± 360 uur), heb ik na veel speurwerk enkele hiel-merkjes op de pijpen kunnen verbinden met de makers. Ik hoop naderhand een en ander te kunnen publiceren, nu is het onderzoek nog in volle gang.

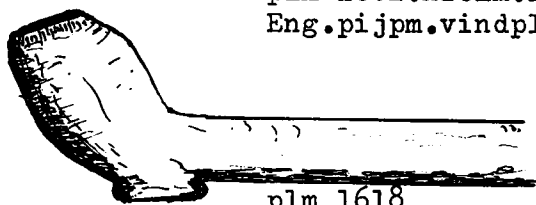
Als herinnering aan het geliefde huis van de Tudor's, werd in de 17e eeuw door de engelse pijpenmakers in Nederland, soms als hielmerk de Tudorroos gebruikt. Eerst alleen een eenvoudig roosje, daarna met kelkbladeren, vervolgens voorzien van een kroon en tenslotte nog eens links en rechts een letter. Van het begin af, komen er ook pijpjes voor zonder enig merk. Bodemvondsten met misbaksels zullen alleen kunnen aantonen, wie hier van de makers waren.

De eerste thans aan mij bekende pijpenmaker in Amsterdam, afkomstig uit Bedfordshire, was niet onbemiddeld; hij bewoonde een huis op de Herengracht-hoek Korstjespoortsteeg (denk aan de T.V.-serie 'de Kleine Waarheid', het huis van Marleen Spaargaren) en hij gaf het de naam: 'de Engelse Roos'.

Nog even op de roosmerken terugkomende, het volgende: er zijn meer dan honderd variaties bekend. Zo werd het ook op zij van de ketel geplaatst, dus niet op het

plm 1602.Hielm.letters MS
Eng.pijpm.vindpl.Amsterdam

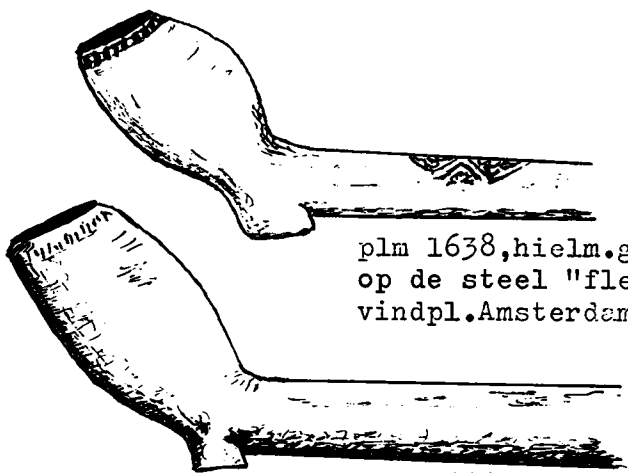

plm 1618
brede hiel met gekr.roos met
zijletters,Engels ? Amsterdam

hieltje, maar eveneens in verschillende variaties. In het pijpenmuseum te Gouda staat bij een dergelijk pijpje 'Schoonhoven'. Mogelijk zijn ze elders ook vervaardigd. De tabak werd goedkoper, het roken algemener en de pijpen steeds groter en fraaier. Allerlei afbeeldingen verschenen op de ketel, zelfs portretten van vorsten, wapens en figuren uit het dagelijks leven. De stelen werden ook versierd en vooral in de 17e eeuw werd veel gebruik gemaakt van de Fleur de lis (de z.g. franse lolie). Waarom? Men heeft wel eens beweert, dat het een tabaksplant voorstelt, dus géén lolie. Maar het is voorlopig een hypotese.

Gaarne wil ik behulpzaam zijn bij het determineren en dateren van de kleine rookpijpjes.

Zeer dankbaar zou ik wederkerig zijn (in verband met het verdere onderzoek naar de oudste pijpenindustrie) voor toezending van kleine pijpekopjes of pijpjes met merk. Gaarne vermelding van de vindplaats. Verzendkosten worden vergoed. Vermelding van vindplaats is belangrijk, daar men altijd veronderstelde dat uitsluitend in Gouda pijpen werden vervaardigd. Het is echter gebleken dat verschillende andere nederlandse plaatsen een rol hebben gespeeld in deze industrie. Zo was er b.v. in Gorinchem zelfs eerder (1656) een pijpenmakersgilde dan in Gouda (1660). Wilt u meer over bovenstaand onderwerp weten, schrijf dan gerust (a.u.b. postzegel voor antwoord insluiten) aan: J. A. Banning, Wakkerstraat 9", Amsterdam-1006.

plm 1638,hielm.gekr.roos
op de steel "fleur de lis"
vindpl.Amsterdam

plm 1666
hielm.5 p.ster,vindpl.
stad Groningen

Noten:

- 1) 'Westerheem' Orgaan v. d. Archeol. Werkgemeenschap voor Nederland, 1964, 1970, 1972.
- 2) 'Natuurlijke historie van Holland' door J. le Francq van Berhey M.D., 2e dl, 2e st. 1770, pag.'s 351/360.
- 3) Zie o.a. 'The Pipe Book' van A. Dunhill. Andere litteratuur wil ik gaarne bekendmaken.
- 4) 'Alphabetische lijst van Gangen in Amsterdam' door dr J. C. Breen in het 4e jrb van 'Amsteldamum', 1906, pag's 141 e.v. Die gangen waren steegjes die meestal naar inpandige percelen leidden.
- 5) 'Rijks geschiedk. Publ.' nr 69: Dr J. G. van Dillen, 'Bronnen tot de gesch. v.h. Gildewezen van Amsterdam' 1e dl, 1929 en 'Amsterdamsche Archiefvondsten' mr W. F. H. Oldewelt, 1942, pag. 157 en 'Nicotiana Tabacum', G. A. Brongers, 1964, pag. 32 en 'Pijpen en tabak', G. A. Brongers, 1964 V. Dishoek, pag. 53.
- 6) 'Pijpen en tabak', als voren, pag. 54.
- 7) In een uitvoerige publicatie hoop ik hier later op terug te komen.
- 8) 'Fibula, orgaan v.d. ned. jeugdbond ter bestudering v.d. geschiedenis', 1964, 5e prg, nr 1, pag. 2 t/m 7.
- 9) 'Monographiae Nicotianae' G. C. Helbers 'De merken en het merkenrecht van de pijpmakers te Gouda' 1942 en D. A. Goedewaagen 'De geschiedenis van de pijpmakerij te Gouda' en 'Goudse pijpmerken 1724-1881' J. Gezelschap, 1972 (fotokopy - uitg. Gem. Arch. Gouda) en verschillende afleveringen van het tijdschrift 'Die Goude'.